

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NƏZAKƏT HÜSEYNBALA qızı MƏMMƏDOVA

HADI MİRZƏZADƏNİN ELMİ FƏALİYYƏTİNDƏ
AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ PROBLEMLƏRİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan – 2017

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin “**Azərbaycan dili və ədəbiyyatı**” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Adil Məhəmməd oğlu Babayev

Rəsmi opponetlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor
Möhsün Zellabdın oğlu Nağısoylu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Firudin Həsən oğlu Rzayev

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin**
“Müasir Azərbaycan dili” kafedrası

Müdafiə 25 noyabr 2017-cı il tarixdə saat 11⁰⁰-da
Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD. 02.121
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Əsas bina,
Böyük akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında
tanış olmaq olar.

Avtoreferat 20 oktyabr 2017-cı il tarixdə göndərilmişdir.

FD. 02.121 DİSSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:

Dosent İ.Z.Cəfərov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir elm öz tarixini yaratmaq üçün özünəməxsus tarixi yol keçməlidir. Artıq Azərbaycan dilçiliyi belə bir yolu keçmiş, özünün mükəmməl tarixini yaratmışdır. Bu, görkəmli dilçilərin fəaliyyəti tarixidir. Əlbəttə, bu sahənin tarixi dilin öz tarixi qədər qədim ola bilməz. Dilçiliyimizin tarixi XX əsrin 50-60-cı illərindən yaranıb bir elm sahəsi kimi formalaşmışdır. Keçən əsrin ortalarında dilçiliyimizin sovet dövrünü əhatə edən bir neçə məqalə yazılmışdısa, müstəqillik illərində bu sahəyə bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyası, monoqrafiya, dərş vəsaiti həsr edilmiş və ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris edilməyə başlamışdır. Artıq görkəmli Azərbaycan dilçilərindən B.Çobanzadə¹, M.Şirəliyev², Ə.Dəmirçizadə³, M.Hüseynzadə⁴ və başqaları haqqında monoqrafik tədqiqat işləri – dissertasiyalar, kitablar yazılmışdır. Belə diqqətəlayiq alimlərdən biri də professor Y.Seyidovun təbirincə desək, Azərbaycan dilçiliyində tarixi qrammatika sahəsinin əsasını qoymuş⁵ və onu inkişaf etdirmiş professor Hadi İsmayıl oğlu Mirzəzadədir.

Məlumdur ki, “Azərbaycan dilinin tarixi” fənni ali məktəblərimizdə 1945-46-cı illərdən sonra tədris edilməyə başlamışdır. Bu problemlə məşğul olan filologiya elmləri namizədi H.Mirzəzadə yeni yaranan fənni tədris etmək üçün BDU-nun “Ümumi dilçilik” kafedrasına dəvət olundu. H.Mirzəzadə tez bir zamanda bu kursun proqramını tərtib etdi, topladığı materialı dilimizin strukturu üzrə sistemləşdirdi, ərəb əlifbasını yaxşı bildiyi üçün ilkin mənbələri üzə çıxartdı, “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”nın özülünü yaratdı. H.Mirzəzadə dilimizin həm tarixi morfoloqiyasının, həm də tarixi sintaksisinin əsasını qoymuşdur. Heç vaxt köhnəlməyən və tənqid oluna bilməyən bu kurs bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu böyük alimin həyatı və yaradıcılığı haqqında bir neçə kiçik məqalə yazılsa da, onun bu sahədə elmi-tədqiqat fəaliyyəti lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Artıq müstəqillik illərində dilimizin tarixi yeni metodologiya əsasında öyrənilməyə başlanmışdır. “Azərbaycan dilinin

---

¹ Babayev A.M. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998

² Əliyeva M. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında professor M.Şirəliyevin rolu. Bakı: 2008

³ Şahbazlı F. Azərbaycan dilçiliyi və professor Ə.Dəmirçizadə. Bakı: Nurlan, 2006

⁴ Qafarova C.M. Muxtar Hüseynzadə. Bakı: “XXI” YNE, 2004

⁵ Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi tarixinə bir nəzər. Əsərləri, III c. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2007, s. 429

tarixi qrammatikasının yaradılması və bu sahədə, ilk növbədə, professor H.İ.Mirzəzadənin xidmətlərinin geniş və obyektiv şəkildə araşdırılaraq elmi ictimaiyyətimizə çatdırılması dilçiliyimizin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir. Buna görə də, belə hesab edirik ki, “H.Mirzəzadənin elmi fəaliyyətində Azərbaycan dilinin tarixi problemləri” mövzusu çox aktualdır.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilçiliyinin tarixidir.

Tədqiqatın predmeti H.Mirzəzadənin elmi fəaliyyəti fonunda Azərbaycan dilinin tarixi problemləri məsələlərini araşdırmaqdır.

Tədqiqat işinin məqsədi “Azərbaycan dilçiliyində tarixi qrammatika” fənninin yaranması problemlərini geniş şərh etmək və bu prosesin əsasını qoyan professor H.Mirzəzadənin milli filologiyamız qarşısındakı xidmətlərini elmi obyektivliklə dəyərləndirməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı **vəzifələri** yerinə yetirmək nəzərdə tutulmuşdur:

– Azərbaycan dilçiliyində “Tarixi qrammatika” fənninin meydana gəlmə zərurətini araşdırmaq;

– “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını” fənninin yaranma və formalaşma prosesini müəyyənləşdirmək;

– Bu fənnin yaradıcısı olan H.Mirzəzadənin fəaliyyətini o zamanki şəraiti nəzərə alaraq bu günün mövqeyindən dəyərləndirmək;

– “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının” dilimizin bütün struktur vahidlərini əhatə etməsini müəyyənləşdirmək;

– H.Mirzəzadənin bu sahədəki elmi fəaliyyətini dəqiq şəkildə araşdırıb milli filologiyamızın inkişafında onun yerini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi, hər şeydən əvvəl, onunla şərtlənir ki, H.Mirzəzadə və onun elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında bir neçə yubiley xarakterli məqaləni istisna etsək, bu böyük alim haqqında hələlik sanballı elmi tədqiqat işi yazılmamışdır. Belə hesab edilir ki, bu araşdırma H.Mirzəzadənin elmi yaradıcılığı ilə yanaşı, onun həyatı və pedaqoji fəaliyyəti haqqında da tam və ətraflı məlumat verəcəkdir.

Tədqiqatın metodları: “H.Mirzəzadənin elmi fəaliyyətində Azərbaycan dilinin tarixi problemləri”ndən bəhs edərkən konkret olaraq tarixi-müqayisəli və tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas mənbələri, ilk növbədə, professor H.Mirzəzadənin əsərlərindən, dilimizin inkişafının müəyyən dövrlərini əhatə edən bədii və tarixi ədəbiyyatlardan, bu sahədə yazılmış elmi araşdırmalardan ibarətdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında özünəməxsus yer tutur.

2. “Kitabi-Divani-Lügət-İt-Türk”, “Kutadqu-bilik”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, habelə Orxon-Yenisey abidələri kimi qaynaqlara müraciət etmədən dilimizin istər bütövlükdə tarixini, istərsə də, qrammatik kateqoriyalarını araşdırmaq son dərəcədə çətinidir.

3. H.Mirzəzadə Şərqi fakültəsinin dilçilik şöbəsini bitirdiyi üçün tarixi-elmi və ədəbi mənbələrdən dəqiqliklə istifadə etmişdir.

4. Ərəb əlifbasında yazılmış mətnlərdə sözlərin müxtəlif şəkildə oxunması (çox halda bir-birini təkzib etməsi və ya bir müəllifin eyni mənbələri başqa cür oxuyub əvvəlki müəllifi tənqid və ya inkar etməsi) H.Mirzəzadə yaradıcılığında yoxdur.

5. H.Mirzəzadə dilçiliyimizin tarixində Füzuli dilini bir dilçi kimi fonetik-leksik və üslubi-qrammatik mövqedən araşdıran ilk alimdir.

6. H.Mirzəzadə ədəbi və tarixi materiallar əsasında dilimizin qrammatik quruluşuna aid ilk sistemli araşdırmanı aparmış və Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını – tarixi morfologiya və sintaksisi ilk dəfə o yaratmışdır.

7. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasının və üslubiyyatının da yaradıcılarından biridir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, fikrimizcə, Azərbaycan dilçiliyinin mükəmməl tarixinin yaradılmasında bu araşdırma öz sahəsində əhəmiyyətli yer alacaqdır. Bundan əlavə, mövzu ilə bağlı olan elmi mənbələr tədqiqata cəlb ediləcək və obyektiv nəticələr əldə ediləcəkdir. Araşdırmanın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, dissertasiyadan ali məktəb tələbələri, magistrantlar, doktorantlar elmi mənbə və vəsait kimi istifadə edə biləcəklər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Müəllif mövzu ilə əlaqədar olaraq 2 beynəlxalq və 1 respublika səviyyəli elmi konfransda məruzə ilə çıxış etmiş, mövzu ilə bağlı ümumilikdə 9 məqalə çap etdirmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəifələri göstərilir, işin elmi yeniliyi, tədqiqatın metodları və mənbələri qeyd olunur, müdafiəyə çıxarılan müddəalar təqdim edilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası, quruluşu

haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“H.Mirzəzadə və Azərbaycan dili tarixi problemləri”** adlanır. Bu fəslin I yarımfəslində H.Mirzəzadə və XVI əsr Azərbaycan dili məsələləri şərh edilir. Göstərilir ki, 1950-ci ildə ADU-nun Elmi Şurasının qərarı ilə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kursunu yaratmaq və bu fənni tədris etmək Hadi Mirzəzadəyə tapşırılmışdır. Bu sahədə alimin ilk atdığı addım M.Füzulinin dili üzərində apardığı tədqiqatlar oldu. Araşdırmaların məhz M.Füzulidən başlamasının səbəbi ondan idi ki, 1951-ci ildə “Kitabi-Dədə-Qorqud”un tədqiqi və təbliği qadağan edilmişdi. Doğrudur, H.Mirzəzadə 1957-ci ildə özünün bu sahədəki ilk elmi əsəri olan “Füzuli dilinin leksik tərkibi haqqında”¹ məqaləsini yazana qədər B.Çobanzadə, M.Köprülüzadə, F.B.Köçərli, İsmayıl Hikmət, A.Sur, Ə.Dəmirçizadə, Mir Cəlal, H.Araslı və b. M.Füzulinin dilindən bəhs etmiş və onu Azərbaycan dilinin inkişafında xüsusi mərhələ hesab etmişlər. Lakin H.Mirzəzadə bunları yetərli hesab etmirdi. O, haqlı olaraq yazırdı: “M.Füzulinin dili hələ sözün əsl mənasında tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu dilin zəngin söz xəzinəsi araşdırılıb, orada olan xüsusiyyətlər üzə çıxarılmamışdır... Füzuli dili XVI əsrdə Azərbaycan dilinin zəngin bir dil olduğunu göstərir”.² Ərəb dilinin “elm və mübahisə” dili, fars dilinin şeir dili, ana dilinin isə türk dili olduğunu Füzuli özü etiraf etmişdir.³ H.Mirzəzadə Füzuli əsərlərinə istinad edərək cəsarətlə yazırdı ki, Füzulinin dilində ana dilinin sözləri və zərb-məsəlləri özül təşkil edir. H.Mirzəzadənin böyük xidmətlərindən biri də onun İraq ərazisində yaşayan türkmənlərin dilinin məhz Azərbaycan türkcəsi olduğunu göstərməsidir.

Bu fəslin II yarımfəslində H.Mirzəzadə və Azərbaycan dilinin tarixi fonetika problemi araşdırılır. Məlum olduğu kimi, 1960-cı ilə qədər fonetika və leksika qrammatikanın tərkibində öyrənilirdi. Ona görə də, H.Mirzəzadə də 1953-cü ildə çap edilən “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar” adlı əsərinin 26 səhifəsini tarixi fonetikaya ayırmışdır.⁴

Dilimizin tarixi fonetikasının tədqiqində əsasən yazılı abidələr və qohum dillərin fonetik cəhətdən tarixi-müqayisəli üsulla öyrənilməsindən

---

¹ Mirzəzadə H. Füzuli dilinin leksik tərkibi haqqında // Azərbaycan EA Ədəbiyyat və dil İnstitutunun əsərləri, VIII c., s.161-183

² Yenə orada, s.162

³ Füzuli. Əsərləri, III c., Bakı: 1958, s. 20

⁴ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar. Bakı: ADU nəşri 1953, s. 13-36

istifadə olunur. Belə ki, danışq səsleri ayrı-ayrı məfhumların sözlər şəklində formalaşmasında və fikrin ifadə edilməsi prosesində əsas vasitədir. Elə buna görə də, qrammatik hadisələri səs materialından kənarda axtarmaq olmaz. Azərbaycan dilçiliyinin tarixindən məlumdur ki, müəyyən fikir ayrılığı olsa da, uzun müddət fonetika qrammatikanın bir şöbəsi hesab edilmişdir. Bu qayda tarixi qrammatikalarda, praktik olaraq, uzun zaman gözlənilmişdir. H.Mirzəzadə də, o dövrün ənənəsinə uyğun olaraq belə etmişdir. O, bu barədə yazırdı: “Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını, qrammatik quruluşunu, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini tarixi aspektdə tədqiq edib öyrənərkən, fonemlərin və fonetik hadisələrin də öyrənilməsi eyni dərəcədə lazımdır.”¹ Bununla yanaşı, H.Mirzəzadə özü də fonetikanın qrammatika bəhsinin bir hissəsi olduğunu tam şəkildə iddia etmirdi. O, ilk kitabı olan “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar” əsərində qeyd edirdi ki, tarixi fonetika kursu tarixi qrammatika kursunun tamamlanmasına müəyyən cəhətdən kömək edir, lakin özünəməxsus vəzifəsi olduğundan, onunla eyniyyət təşkil etmir.²

Müəllif fonetik hadisələrin, sözlərdə səslərin yazılışı ilə tələffüzünün müəyyənləşdirilməsi işində ərəb əlifbasının törətdiyi çətinlikləri də qeyd edir və belə sözlərin düzgün oxunuşunun elmi prinsiplərini müəyyənləşdirir. H.Mirzəzadə də bir çox alimlər kimi, ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinə yaramadığını qeyd edir. Alim dilimizin inkişafı ilə bağlı olaraq oradakı sait və samit dəyişmələrinə diqqəti çəkir. H.Mirzəzadə bu işi davam etdirərək dilimizin tarixi fonetikasi problemlərini “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” adlı əsərində daha geniş şəkildə şərh etmişdir. Burada müəllif fonetik hadisələrin də tarixi inkişafını vermişdir.

Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasına aid ən geniş (bir növ yekun) məlumatı biz alimin “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” adlı monumental əsərindən alırıq. Yuxarıda dediyimiz kimi, burada tarixi fonetikanın daha bir problemindən – fonetik hadisələrdən bəhs edilir. Əgər müəllif “Materiallar”da təkə üç problemə – fonetik tərkib, saitlər və samitlər məsələsinə toxunurdusa, burada ahəng qanununa və fonetik hadisələrə ayrıca yer verilmişdir. H.Mirzəzadə qeyd edir: “Azərbaycan dilinə xas olan qanunlardan biri də ahəng qanunudur. Dilimizdə mövcud olan səslər arasında möhkəm bir ahəngdarlıq vardır. Yəni sözün ilk hecasında olan səslə qalın və incəliyindən asılı olaraq irəlində təmsil nəticəsində sonrakı hecadakı səslənin keyfiyyətini dəyişərək özünə uyğun

---

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: 1962, s. 31

² Yenə orada, s. 21

vəziyyətə salır”.¹

Samit səslərin əvəzlənməsi, bəzən imla ilə əlaqədar dəyişikliklər nəticəsində yaranan fonetik keçidlər məsələsində H.Mirzəzadənin fikirləri Ə.M.Dəmirçizadə və A.A.Axundovun fikirləri ilə uyğun gəlir.² Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, A.Axundov özü görkəmli fonetist olmaqla “Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi” əsərində öz müəllimi H.Mirzəzadənin adını ehtiramla çəkir və onun əsərindən, dil tarixinə aid gətirdiyi misallardan istifadə etdiyini diqqətə çatdırır. Bütün əsər boyu H.Mirzəzadənin tarixi fonetika sahəsindəki araşdırmalarına istinad edən A.Axundov yazır: “Dərs vəsaiti başlıca olaraq ilk mənbələr əsasında yazılmışdır. Bununla belə, unudulmaz müəllimim, mərhum professor H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” adlı qiymətli tədqiqatından və dil tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə tamamilə başqa münasibətlə verilmiş faktik dil materialından da istifadə olunmuşdur. Əsərdə ayrı-ayrı məsələlərə həsr olunmuş tədqiqat materialının həcmi müəllifin topladığı faktik materialdan və onun elmi marağından asılı olmuşdur”.³

I fəslin sonuncu yarımfəslə “**H.Mirzəzadə və Azərbaycan dilinin saflığı və varlığı məsələsi**” adlanır. Hələ XX əsrin əvvəllərində ana dilimizin varlığı və saflığı uğrunda mübarizə başlanmışdı. C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, F.B.Köçərli dilimizə xor baxanlara, onu başqa dillərdən aşağı tutanlara qarşı ciddi mübarizə aparırdılar. H.Mirzəzadə göstərirdi: “Ədəbi dilin xəlqiliyi və saflığı uğrunda mübarizə edən qüvvələr qəzet dilinin avamın anlama biləcəyi bir səviyyəyə gətirilməsinə səy edirlər... Azərbaycan ədəbi dilinin taleyini ərəb, fars, osmanlı dililə bağlayanlar əsil xalq dilinə qeyri-ədəbi, çoban dili kimi səhv bir münasibət bəsləyib, onu nəzərdən salmaq istəyirlər”⁴. Müəllif Ə.Hüseynzadə və başqalarının dilimizə kəməltifat münasibətini tənqid edir, imla və orfoqrafiya məsələlərinə toxunur.

H.Mirzəzadədə bir sıra özünəməxsusluqlar var idi. Onlardan biri də

---

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar. Bakı: ADU nəşri, 1953, s. 250

² Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili, Bakı, Elm, 1999, s.13-51; Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: 1973, s. 60-81

³ Axundov A. Göstərilən əsəri, s. 3

⁴ Mirzəzadə H. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili (birinci məqalə) // Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri, Ədəbiyyat və dil seriyası, 1963, № 2, s. 71-72

onun doğulub boya-başa çatdığı dövrün qeyri-sabitliyi idi ki, bu da onun elmi fəaliyyətinə təsirsiz ötüşə bilməzdi. Bəli, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil məsələsi ən böyük problemlərdən biri idi. Çünki Rusiyada baş verən 1905-ci il inqilabından sonra mövqeləri sarsılmış çar-imperiya amirliyi nisbətən yumşalmağa məcbur olmuşdu. Bu vaxt ədəbi dil məsələsi, əsasən, ziyalıları düşündürürdü. Azərbaycan ziyalıları isə, aldıkları təhsil (təhsil dili nəzərdə tutulur) əsasında hərəkət edirdilər. Bu vəziyyəti dilimizin tarixinin hər səhifəsini mütəxəssis gözü ilə izləyən H.Mirzəzadə həmin hadisələrə öz münasibətini belə bildirmişdir: “XX əsrin ilk illərindən etibarən yazılı ədəbi dilimizin sadələşdiyi, fikirlərin yığcam və anlaşılan tərzdə ifadə edilməsi, ibarəçilikdən, ta əlifxandan, təmizlənməsi meyllərinin artdığı diqqəti cəlb edir. Lakin bu meylin hər yerdə gözlənilmədiyini, eyni qaydanın hər yerdə tətbiq edildiyini görə bilmirik. Köhnəlik, əski qaydalar az da olsa öz təsirini göstərirdi. Belə bir ikilik həmin dövrlərdə nəşr olunan müxtəlif əsərlərin və dövrü mətbuatın dilində öz əksini tapırdı”.¹ Müəllif, əlbəttə, ana dilimizin özünə olan münasibətdə iki cəbhənin olduğunu qeyd edir, milli varlığımızın “tək nişanı” olan ana dilimizi müdafiə edənlərin tərəfində dururdu. Bununla belə, məqalədə ehtiyatla danışır, “Şəlalə” və “Füyuzat” kimi mətbu orqanların dilimizə qarşı həqarətlə baxmalarını ciddi və təsirli ifadələrlə tənqid edə bilmirdi. Lakin H.Mirzəzadənin mövqeyi aydın idi: ana dilimiz yüksək ədəbi formasını almaq üçün mütləq avamın – xalqın dilindən bəhrələnməlidir.

Dissertasiyanın **“H.Mirzəzadə və Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyasının yaranması”** adlanan ikinci fəslində Azərbaycanda tarixi qrammatikanın dil tarixi fənnindən ayrılaraq filologiya elminin müstəqil bir sahəsi kimi meydana çıxması və bu yeni sahənin məhz H.Mirzəzadəyə həvalə edilməsindən bəhs edilir. Bu fəslin I yarımfəslində H.Mirzəzadə və Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məsələləri təhlil edilir. H.Mirzəzadə göstərir ki, dilin qrammatik quruluşu həmin dilin tarixi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Azərbaycan dili möhkəm bir qrammatik quruluşa malikdir.

Dil tarixi mütəxəssislərinə yaxşı məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu ilə min ildən çox müddət bundan əvvəlki quruluş arasında elə bir ciddi fərq olmamışdır. Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, “ümumxalq dili haqqında ilk formalaşma dövründə hələ bir sıra müxtəlif qəbiləvi dil ünsürləri müvazi surətdə yaranmış, bunların arasında xüsusi şəkildə mübarizə də olmuş və bu mübarizə həm də uzun müddət

---

¹ Mirzəzadə H. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili (birinci məqalə) // Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri, Ədəbiyyat. və dil seriyası, 1963, № 2, s. 21

davam etmiş; bəzən bir qəbilənin dilinə xas olan qrammatik əlamət üstün olmuş, digər qəbilə dilinə mənsub olan sinonim qrammatik əlamət ya tamam ortadan çıxmış və ya daha dəqiq bir məzmun kəsb edərək ümumxalq dili qrammatik quruluşunun üzvi hissəsinə çevrilmişdir ki, bununla da, eyni zamanda ümumxalq dilinin qrammatik quruluşunda səlisləşmə və təkmilləşmə mahiyyətli dəyişiklik əmələ gəlmişdir.”¹

H.Mirzəzadə haqlı olaraq qeyd edir ki, qohum dillərin qrammatik quruluşu ilkin mərhələlərdə daha çox ümumi cəhətlərə malik olmuşdur.

H.Mirzəzadə iltisacı dillər qrupuna daxil olan dilimizdə şəkilçilərin (morfoloji əlamətlərin) daha böyük, aparıcı rola malik olduğunu göstərirdi. Habelə, o, təsdiq edirdi ki, dildə gedən tarixi inkişaf və dəyişiklik özünü şəkilçilərin də tərkibində gedən fonetik dəyişiklikdə, onların xaraktercə-mahiyyətə dəyişməsində göstərir. Çünki dil inkişaf etdikcə morfoloji əlamətlər də sabit qala bilmir. Alim tarix boyu dəyişmə dedikdə, bunları daha çox söz yaradan-sözdüzəldici şəkilçilərə aid edirdi. O, qeyd edirdi ki, doğrudan da, dilimizdə ərəb və fars mənşəli bir çox sözdüzəldici şəkilçilər vardır. Məsələn, *kar* (kərdən) və s. onlarla belə fars kəlmələri şəkilçi kimi dilimizə keçsə də (sənətkar, davakar), belə sözlər alınma sözlərlə birlikdə işlənir və dilimizdə çox da geniş yayılmamışdır. Dilimizdə morfoloji yolla sözyaratma prosesində, əsasən, öz şəkilçilərimiz iştirak edir. Belə şəkilçilər də dildə inkişaf, sabitləşmə və daşlaşma prosesi keçirir ki, tarixi morfologiyanın əsas vəzifəsi bu cəhəti izləməkdir. Bu haqda müəllif yazırdı: “Ayrı-ayrı nitq hissələri əsasında tədqiq etdiyimiz morfoloji xüsusiyyətləri tarixən izlədiyimiz vaxt yalnız dilimizin qrammatik quruluşunda əmələ gəlmiş yeni keyfiyyətləri deyil, eyni zamanda bu və ya digər morfoloji əlamətlərin inkişaf mərhələlərini, xarakterini, onların hansı dövrə qədər sabit olub-olmadığını da aydınlaşdırıb öyrənirik. Azərbaycan dilinə aid yazılı abidələrin dilindən məlum olur ki, şəkilçilər hər zaman bir vəziyyətdə, bir səviyyədə olmamışdır, çünki bütün dövrlər üçün məhsuldar olan şəkilçilərlə bərabər, az məhsuldar, passiv olanlar da olmuşdur. Bu şəkilçilərdən bəziləri isə sonralar keyfiyyətini qismən dəyişmiş və məhsuldarlığını artırmışdır”.²

Müəllif leksik və qrammatik şəkilçilərdən ayrı-ayrılıqda deyil, onların funksiyalarından bəhs edərkən danışıq. Yəni, onları bu və ya digər nitq

---

¹ Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, s. 49-50

² Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s. 68

hissəsi ilə birlikdə araşdırır. Belə olduqda onların keçirdiyi tarixi inkişaf və təkamül prosesini izləmək həm elmi, həm də metodik cəhətdən daha asan olur. Belə şəkilçilər daha çox, əsas nitq hissələrinə aid olub, köməkçi nitq hissələri ilə işlənir. Müəllif bunu da nəzərə almışdır. Bu səbəbdən də o, morfologiyanın əsasını təşkil edən nitq hissələrini xarakterinə görə təsnif edir və onlar üzərində müvafiq qrammatik kateqoriyalar üzrə araşdırma aparır.

II fəslin ikinci yarım fəslə H.Mirzəzadənin əsas nitq hissələri üzərindəki tarixi araşdırmalarının təhlilinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyasına aid tədqiqatlarında H.Mirzəzadə nitq hissələri və onların tarixi inkişafından, formal-qrammatik əlamətlər qəbul etməsindən başlayır, getdikcə, bu istiqamətdəki araşdırmalarını kəmiyyətə və keyfiyyətə təkmilləşdirir. Belə bir müqayisə edək ki, müəllifin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar” adlı əsərində isimlərin tarixi inkişafından bəhs edərkən cəmi 14 paragrafda 14 şəkilçi ilə işlənən isimlərin tarixi inkişafını izləyirdisə,¹ 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin morfologiyası” kitabında isim düzəldən şəkilçilərin, ismin qrammatik kateqoriyaları və onların qəbul etdiyi formal əlamətlərin, habelə isimlərin quruluşca növlərinin tarixi inkişafı izlənilir. Bu, artıq problemin kəmiyyət və keyfiyyətə daha yüksək səviyyədə araşdırılması deməkdir. Həcm məsələsi həlledici olmasa da, demək istərdik ki, ismin öz formal əlamətləri ilə birlikdə inkişafına alim əvvəlki kitabda cəmi 5 səhifə, sonrakı kitabda 41 səhifə, yəni 8 dəfə çox material həsr etmişdir.

H.Mirzəzadə dilimizdə bəzi isimlərin – *uçmaq, damu, ün, oluq, bitik, köşk, nəsnə, biliş* və s. kimi sözlərin *cənnət, cəhənnəm, səs, pay, yazı, kiosk, elm* kimi sözlərlə əvəz edildiyini göstərir və qeyd edir ki, onların qrammatik dəyişmələri eyni qalmışdır.

Alim kəmiyyət kateqoriyasının *-lar/-lər* şəkilçilərinin Nəsimidən başlayaraq Vaqifə qədər dəyişmədiyini göstərir. Başqa sözlə, müəllif qeyd edir ki, kəmiyyət bildirən *-lar/-lər* şəkilçiləri məna və vəzifə etibarilə bütün əsrlərdə sabit olmuşdur. O, mənsubiyyət kateqoriyası haqqında da eyni sözləri deyir. Yəni mənsubiyyət şəkilçiləri də kəmiyyət şəkilçiləri kimi, bütün dövrlərdə sabit qalmışdır. Mənsubiyyət şəkilçiləri bütün türk dillərində şəxs bildirir: *kitabın* dedikdə, *sənin* sözünü işlətmək lazım

---

¹ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar (fonetika-morfologiya). Bakı: ADU nəşri, 1953, s. 37-42

gəlmir. Bu, bütün türk dillərinə aiddir.¹ Göründüyü kimi, bütün türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası eyni məzmununda, eyni formada ifadə edilir. Lakin mənsubiyyət kateqoriyası qəbul etmiş isimlər hallanarkən bəzi dəyişikliklər meydana çıxır. H.Mirzəzadə göstərir ki, XIX əsrin ortalarına qədər cənubi Azərbaycanda yazılmış və daş basmalarında basılmış əsərlərin dilində, N>V əvəzlənməsi sabit bir yer tutmuşdur. Məsələn: *Dörğ yüzivün cu meh mudəvvər (Xətai); Olubsan aşıqivə xeyli kəm məhəl görürəm / Qulaquvə diyərəm vardu bir sözüm, əmmə (Raci).*

Bu hal indi də dialekt və şivələrimizdə özünü göstərir.²

H.Mirzəzadə ismin hallarını tarixi planda tədqiq edərkən belə qənaətə gəlmişdir ki, yerlik hal iki morfoloji əlamətlə, yəni bu hal həm *-da,-də* şəkilçisi, həm də yönlük hal şəkilçisi olan *-a, -ə, -ya, -yə* ilə ifadə edilmişdir... Bəzən də bunun əksini müşahidə edirik, yəni yerlik hal şəkilçisi yönlük halın əvəzində işlənmişdir... Məkani hallarda olan məzmun yaxınlığı bunları ifadə edən formal əlamətlərin diferensiasiyasına mane olmuşdur. Qrammatik quruluşun dəqiqləşməsi prosesində məkani hal şəkilçilərinin də qəti konkretləşməsinə təsir göstərmişdir.³ Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud"-un dilində müşahidə olunan bu cəhəti müvazilik kimi qiymətləndirir.⁴

Sifətlər türk dillərində çox qədim tarixə malikdir. Çünki insanın obyektiv gerçəklik haqqında ilk bilgisi əşyadırsa, ikinci bilgisi onun necəliyidir. Buna görə də əşyanın necəliyini bilmək lap qədim dövrlərdə insanlara lazım olduğu üçün sifətlər də qədim dövrlərə aiddir. Sifətlər qədim olduğu qədər də, mürəkkəbdir.

Sifətin dərəcələrindən bəhs edən H.Mirzəzadə özünəqədərki fikirləri ümumiləşdirərək yazırdı: "Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də keyfiyyətin dərəcələrini təyin etmək sahəsində bir sıra müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərdə sifətlərin müxtəlif dərəcələrə bölündüyünü aydın təsəvvür etmək üçün aşağıdakı cədvəli nəzərdən keçirmək olar.

---

¹ Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М.-Л., 1941, с.52; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., 1948, с. 57; Современный литературный татарский язык. М., 1969, с. 133 və s.

² Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968, s.159

³ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU nəşri, 1990, s. 47

⁴ Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: 1959, s.38

№	Sayı	il	Adları
1	3	1920-ci ilədək	müqayisə, kiçiltmə, üstünlük
2	3	1947-ci ildə	adi, azaltma, çoxaltma
3	5	1948-ci ildə	adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddət
4	6	Ə.Dəmirçizadə M.Hüseynzadə	adi, müqayisə, üstünlük, şiddət, kiçiltmə, çoxaltma ¹

Başqırd dilində sifəti tədqiq etmiş N.Dmitriyev göstərir ki, sifətin şiddət dərəcəsinin bir forması təkrar vasitəsi ilə düzəlir. Çox güman ki, bu, sintaktik-üslubi yolla yaranmışdır. Funksiyası ilə bərabər, həm də, keyfiyyətin daxili şiddətini bildirir.² Azərbaycan dilinin həm tarixi abidələrində, həm də müasir dövrdə geniş istifadə olunan bu dərəcə haqqında H.Mirzəzadənin bu fikirləri N.Dmitriyevin ümumiyyətlə, türk dilləri üçün səciyyəvi olan qənaətini bir daha təsdiq edir: “Bu dərəcə əşyanın daşdığı keyfiyyətin və ya əlamətin tamlığını, dolğunluğunu bildirir”.³

H.Mirzəzadə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, saylar birləşmə daxilindəki mövqeyinə görə sifətlərə daha çox oxşayır. Çünki sifət əşyanın keyfiyyətini bildirirsə, say onun kəmiyyətini bildirir. Azərbaycan dilinin sayları kiçik fonetik fərqləri nəzərə almasaq, türk dilləri ilə eyni olmuşdur. Azərbaycan dilindəki saylar konkret, kəmiyyət şəkilçiləri isə qeyri-konkret çoxluq bildirir. Ona görə də, onlar bir əşyaya eyni vaxtda aid ola bilməz. Məsələn, *beş adamlar, üç kitablar* demək olmaz. H.Mirzəzadə Azərbaycan dili saylarının birbaşa azdan çox inkişaf etdiyini qeyd edir.⁴

H.Mirzəzadə əvəzliyin tarixi inkişafından bəhs edərkən göstərir ki, bu nitq hissəsi özünün tarixi inkişafında elə ciddi dəyişikliyə uğramamışdır.

Müəllifin fikrincə, şəxs əvəzliyinin bir növü də qayıdış əvəzliyidir. Çünki hər üç şəxsin təkində və cəmində şəxsin özünə işarə edilir. Bu əvəzlik *öz* təyin əvəzliyi ilə nisbət şəkilçilərinin birləşməsindən düzəlir. Məhz nisbət şəkilçiləri *öz* əvəzliyinin hansı şəxsə aid olduğunu bildirir. Yəni *öz+üm, öz+ün, öz+ü, öz+ümüz, öz+ünüz, öz+ləri*.⁵

¹ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr. 1962, s. 149

² Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., 1948, с. 85

³ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU nəşri, 1990, s. 95

⁴ Yenə orada, s. 98

⁵ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr. 1962, s. 176

Alimin bu fikirlərinə professor Y.Seyidov belə münasibət bildirmişdir: “Bir zaman qrammatika kitablarına gələn, sonra da səhv olduğu üçün dərsliklərdən çıxarılan bir “əvəzlik növü” burada da özünə yer tapmışdır. O da şəxs əvəzliyinin bir növü kimi təqdim edilən “qayıdış” əvəzliyidir. *Öz* əvəzliyinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş forması bu halda verilir: *özün, özümüz*. Məlumdur ki, mənsubiyyət şəkilçiləri tam qrammatik şəkilçilərdir, onlar nə yeni söz, nə də yeni növ düzəldir”.¹

Bütün dünya dillərində feil özünəməxsus keyfiyyətləri ilə digər nitq hissələrindən seçilir. Bu əlamətlər aşağıdakılardır: 1. Feil dilin əsas simasıdır. Buna görə də, feil başqa nitq hissələrinin hamısından sabitdir. 2. Dilin feilləri həmişə özünə aid olur. Dilə, demək olar ki, feil alınmır. 3. Hətta qohum dillərin feilləri eyni olur. 4. Qrammatik cəhətdən də feil başqa nitq hissələrindən daha zəngin olur. Yəni onun təsdiq və inkarı, təsirli və təsirsizliyi, zamanı, növü, forması və s. olur ki, bu, başqa nitq hissələrində yoxdur. Feilsiz təfəkkürdə də xəbərlik-predikativlik anlayışı yalnız ad səviyyəsində qalardı. Azərbaycan dili feilləri zəngin olan dillər qrupuna daxildir. Şübhəsiz, bu zənginlik yalnız özünü feillərin lüğətcə kəmiyyətində deyil, eyni zamanda, morfoloji əlamət və xüsusiyyətlərində də nəzərə çarpdırır.

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan VII əsrdən etibarən ərəb hakimlərinin istilasına məruz qalmışdır. Bunun nəticəsində, Azərbaycan xalqı bir tərəfdən islam dinini, digər tərəfdən də, ərəb işğalçılarının zorakı qayda və qanunlarını qəbul etmişdir. Bu vəziyyət ərəb dilinin bir sıra xüsusiyyətlərinin, xüsusən sözlərinin Azərbaycan dilinə keçməsinə şərait yaratmışdır. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə ərəb sözləri keçmiş və müəyyən qədər onu zənginləşdirmişdir. “Bütün nitq hissələrinin tərkibinə ərəb dilindən eyni miqdarda sözlər gəldiyini söyləmək olmaz. Əgər isimlərin tərkibində belə sözlər çox olmuşsa, başqa nitq hissələrinin tərkibində alınma sözlər az və ya yox dərəcəsindədir. Feillərə gəldikdə, qətiyyətlə demək olar ki, burada ərəb mənşəli feillər tapmaq mümkün deyildir.”²

H.Mirzəzadə göstərir ki, başqa nitq hissələri kimi, feillər də zaman keçdikcə, müxtəlif səbəblər üzündən arxaikləşir. Məsələn, *ilətmək, aydırmaq, ermək-irmək, ulaşmaq, yapmaq* və s. kimi feillər XVI əsrdən

---

¹ Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin tədqiqinə bir nəzər. Əsərləri, III c. Bakı: BDU nəşri, 2007 s. 433

² Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr. 1962, s. 303

başlayaraq dildən çıxmışdır. Alim bu feillərin dilimizin tarixində sıx-sıx işlənməsinə aid misallar verir və göstərir ki, bu feillər vaxtilə fəal olmuş, dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dildən-işləklidən çıxaraq arxaikləşmişdir. Bunun əvəzinə XX əsrdə Azərbaycan dilinə yeni feillər daxil olmuşdur. O, belə feillərə aşağıdakıları misal verir: *sənayeləşmək, planlaşdırmaq, ciddiləşmək, elektricləşdirmək, sürətləndirmək, şərtləşmək, radioləşdirmək, səmərələşdirmək*. Bu məsələdə böyük alimə bir qədər irad tutmaq lazım gəlir. Feilin bütün əsas əlamətləri, əslində, sadə feillərə aiddir və dildən çıxmayan da sadə feillər olur. H.Mirzəzadənin neologizm sayılan feillərə aid verdiyi misallar isə əsl feil deyildir. Bundan əlavə, həmin tərkibi feillərin birinci tərəfi alınma sözdür ki, sözdüzəldici şəkilçilərlə feilləşmişdir.

H.Mirzəzadənin bu gün artıq dilimiz üçün arxaikləşib sıradan çıxmış bir köməkçi söz – *erdi* haqqında verdiyi məlumat diqqəti cəlb edir. O göstərir ki, *erdi* sözü müasir dilimizdəki *idi*-nin əvvəlki formasıdır. *Erdi-irdi-idi* istiqamətində gedən dəyişiklik bugünkü dilimizdə *idi* formasının daşlaşması ilə nəticələnmişdir. *Idi* köməkçi feili də sonradan sadələşərək *dı-di-du-dü* formasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, *Farsi və Türkidə nəziri yoq erdi. Əmma Türkidə şöreti köbrek erdi. Əziz və Mübarək kişi erdi. Ümid ol kim cün dərviş kişi erdi.*¹

Feilin formaları və zamanlarının yalnız feillərə aid olduğunu göstərən müəllif yazır ki, Azərbaycan dilində feilləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri feilin zamana və formaya görə dəyişməsidir. Feilin kəmiyyət və şəxsə görə dəyişməsi, demək olar ki, başqa nitq hissələri ilə nisbətən ortaqlıq təşkil edir. Feilin əmr və məsdər formasından başqa, digər formalarda görülən iş və ya hərəkət müəyyən zaman daxilində cərəyan edir.

H.Mirzəzadə göstərir ki, feilin xəbər forması ciddi tarixi dəyişiklik keçirməmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bu məsələnin təfərrüatına varmağa lüzum yoxdur. Həm funksional, həm də forma baxımından fərqlər indiki və gələcək zaman şəkilçilərində özünü göstərir.

Azərbaycan dilində indiki zamana xas olan bu xüsusiyyətlər öz həyatiliyini bütün inkişaf dövrlərində mühafizə etmişdir. Feilin indiki zaman şəkilçisi (y) -ir (-ır, -ür, -ur) şəkli cəhətdən sabit, məzmun etibarlı ilə çoxcəhətlidir. Müəllif bu deyilənlərə sübut üçün aşağıdakı misallara müraciət etmişdir: *Al ilə ala gözlərin aldatdı aldı könlümü / Alını gör nə al*

---

¹ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr. 1962, s. 220

edir kimsə irişməz alına (Nəsimi).¹ Burada bir cəhəti xüsusi qeyd edək. Professor Ə.Dəmirçizadə yazır ki, gələcək zaman məfhumu digər (keçmiş və indiki) zaman məfhumlarından sonra əmələ gəldiyi üçün, dildə də gələcək zaman bildirən xüsusi əlamət keçmiş və indiki zamanları bildirən xüsusi əlamətlərdən sonra yaranır. Hətta bəzən gələcək zaman məfhumu olduğu halda, gələcək zaman üçün xüsusi şəkilçi hələ təşəkkül etməmiş olur.² Bu baxımdan professor A.Axundovun fikirləri də diqqəti cəlb edir: "...danışıq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edən feil eyni zamanda uzun dövrlərdə həm keçmiş, həm də müəyyən dərəcədə gələcək zamana aid ümumi halları ifadə edir".³ R.Rüstəmovun yazdığına görə, dialekt və şivələrimizdə indiki zaman şəkilçisi nəqli, şühudi keçmiş, qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zamanları da bildirir.⁴ Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alan H.Mirzəzadə tarixi faktlarla bir daha sübut edir ki, indiki və gələcək zamanların ifadə formalarının diferensiallaşması uzun illər boyu davam etmiş, hətta bu proses hələ də başa çatmamışdır.

Əsas nitq hissələrinin ənənəvi düzümündə axırıncı yeri zərf tutur. Nədənsə, H.Mirzəzadə nə "Materiallar"da, nə "Füzulinin dili"ndə, nə də 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilinin morfoloqiyası"nda zərfdən və modal sözlərdən bəhs etməmişdir. Buna görə də BDU-nun türkologiya kafedrası 1990-cı ildə H.Mirzəzadənin "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" adlı iri həcmli əsərini ali məktəblər üçün dərslik kimi çap edərkən boşluq yaranmasın deyər, "zərf" və "modal sözlər" adlı hissələri prof. T.İ.Hacıyev yazmışdır.

Dissertasiyada H.Mirzəzadənin Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin inkişaf tarixinə aid tədqiqatları ətraflı təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın sonuncu – üçüncü fəslə "**H.Mirzəzadə və Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinin yaranması**" adlanır. Dilçilik elmində qəbul edilmiş belə bir fikir mövcuddur ki, hər bir dilin funksionallığını, onun kommunikativliyini əsas üç amil şərtləndirir: dilin ifadəlilik imkanları, funksional cəhətdən çoxşaxəliliyi və xüsusən də, qrammatik quruluşunun sabitliyi. Dilin qrammatik quruluşunun sabitliyinin təmin olunmasında onun sintaktik sistemi əsas rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, müasir

---

¹ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr. 1962, s. 240

² Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: 1959, s.75

³ Axundov A. Feilin zamanları. Bakı: Maarif, 1961, s.76

⁴ Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: Elm, 1965, s. 232-233

lingvistikada sintaksis “dilin qrammatik mərkəzi” kimi qiymətləndirilir.¹ N.Xudiyevin qeyd etdiyi kimi, sintaksis dilin elə bir sahəsidir ki, onun inkişaf tendensiyalarının tədqiqi ancaq və ancaq müxtəlif sintaktik formaların ayrı-ayrı tarixi mərhələdəki vəziyyətinin araşdırılması, müəyyən edilməsi ilə qurtarmır, eyni zamanda, dilin bütöv sistemində baş verən tarixi hərəkəti izləməyə, fəlakətdirəməyə imkan yaradır.²

H.Mirzəzadə tarixi sintaksisin əhəmiyyət və xarakterini şərh edərkən yazır: “Müasir və tarixi sintaksisin mövzusu eyni olsa da, həmin mövzuya olan münasibətlərə, tədqiqat üsullarına görə fərqlənirlər. Tarixi sintaksis sintaktik məsələləri tarixi planda nəzərdən keçirir, onların inkişafını izləyir: dilimizin daxili inkişaf qanunlarını mühafizə etməklə bərabər, xalqın ictimai və mədəni həyatında baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq dildə əmələ gələn dəyişiklikləri, ölmüş və yeni yaranmış və yaranmaqda olan keyfiyyətləri aşkara çıxarır”.³

H.Mirzəzadə o dövrün bütün qənaətlərinə uyğun olaraq sintaksisdə nə feili və zərf birləşmələrindən, nə sintaktik əlaqələrdən, nə də sintaqm məsələsindən bəhs edirdi. O, təyini söz birləşmələri haqqında yazırdı ki, müasir dövrümüzdə üç növ təyini söz birləşməsi olduğu bizə məlumdur. Təyini söz birləşmələrini əmələ gətirmək üçün sözlərin uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqəsində olması əsas şərtidir. Dilimizin tarixi inkişafı göstərir ki, söz birləşmələri üçün tələb olunan bu qaydalar bütün tarix boyu heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan öz sabitliyini saxlamışdır.

Dissertasiyanın bu fəslinin “**Söz birləşmələri və cümlə**” adlanan I yarım fəslində göstərilir ki, H.Mirzəzadə söz birləşmələri başlığı altında yalnız təyini söz birləşmələrini təhlil edir. Müəllif, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətlərini izah edir: “Söz birləşmələri sadəcə olaraq sintaktik qaydalar əsasında birləşdiyi halda, cümlədə həmin qaydalarla bərabər morfoloji vasitələrin də rolu əhəmiyyətlidir. Cümlədə mübtədə və xəbər adlanan və bir-birinə möhkəm bağlı olan iki mühüm üzv iştirak edirsə, söz birləşmələrində bunların iştirak etməsi vacib şərtlərdən sayılmır; çünki burada hökm və ya məntiqi bir nəticə tələb olunmur. Belə birləşmələr müəyyən bir məfhumu bildirir”.⁴

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə söz birləşmələrini geniş şəkildə araşdıran M.Hüseynzadə ismi birləşmələr yox, təyini söz birləşmələri

---

¹ Функциональная грамматика русского языка. М.: Просвещение, 2008, с. 94

² Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1995, s. 123

³ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, s. 19

⁴ Yenə orada, s. 22

haqqında bəhs etmişdir.¹ Bu problem o dövrdə – XX əsrin sonuna qədər bütün türkologiyada, demək olar ki, eyni idi.

H.Mirzəzadə Azərbaycan dilində işlənən təyini söz birləşmələrinin tarixi təkamülünü belə yekunlaşdırır: “Təyini söz birləşməsinin hər üç növünə aid gətirdiyimiz misalların məna və quruluşundan aydın görünür ki, mövcud sintaktik qaydalar mənşəyi etibarilə daha qədimdir. Məsələn, “Şəmsi-xavər, tiri-mələmət, morği-can” kimi tərkiblər xavər günəşi, mələmət odu, can quşu tərzində işlənmişdir. Bu prosesin ardıcıl inkişafını və qüvvətli davamını bütün dövrlərdə müşahidə etmək mümkündür. Beləliklə, aydın olur ki, sintaktik qaydalar möhkəm ümumxalq dili zəminində yaranır.”²

H.Mirzəzadə sadə cümlə sintaksisi dedikdə, sadə cümləni əmələ gətirən üzvlərin xarakterini, məntiqi və sintaktik funksiyasını nəzərdə tutmuş və araşdırmasını da bu istiqamətdə aparmış, cümləni təşkil edən hər bir struktur üzvün ayrıca xarakterini izləmiş, dilimizin tarixində onların işlənmə qaydalarını ümumiləşdirmiş və dil materialı əsasında təsbit etmişdir. Buna görə də alim cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərini ayırı-ayrılıqda araşdırmışdır. Əvvəlki bölmədən fərqli olaraq, üzvlərin iştirakına görə sadə cümlənin növləri haqqında bəhs etmiş və dilimizin tarixindən gətirdiyi misallarla fikrini sübut etmişdir.

H.Mirzəzadə mübtədə haqqında yazır: “Fikrin cümlə daxilindəki ifadə vəziyyətindən asılı olaraq mübtədə bir çox təsadüflərdə iştirak etmir, lakin bu zaman o müəyyən morfoloji əlamətlər vasitəsi ilə xəbərdə aşkara çıxır. Müxtəlif dövrlərin yazı dilində rast gəldiyimiz əhəmiyyətsiz dəyişiklik hər şeydən əvvəl onun morfoloji quruluşunda olmuşdur ki, bu da mübtədanın mahiyyətinə heç bir xələl gətirməmişdir”.³ H.Mirzəzadə buna görə də R.Məhərrəmovaya və M.Cahangirova, haqlı olaraq etiraz edir ki, mübtədanın nə ilə daha çox ifadə olunmasına qəti hökm vermək olmaz. Onların fikrincə: “Klassik şeirimizdə *mən* və *sən* əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar daha çox işlənmişdir”.⁴ H.Mirzəzadənin bu haqlı qənaətini təsdiq edən Ə.Dəmirçizadə də qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ən az işlənən cümlə üzvü mübtədədir, çünki xəbərlərin

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: ADU nəşri, 1959, s. 60-127

² Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid xülasələr (sintaksis). Bakı: ADU nəşri, 1956, s. 11

³ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, s. 56

⁴ Məhərrəmov R.C., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə aid materiallar. Bakı: 1962, s. 14

hamısı müəyyən morfoloji vasitə ilə I və II şəxs məfhumunu bildirən mübtədani ifadə edə bilir.¹

H.Mirzəzadə xəbər haqqında, onun tarixi təkamülü haqqında yazır: “Cümlənin əsas üzvlərindən birini də xəbər təşkil edir. Azərbaycan dilində işlənən xəbərlər nitq hissələri ilə ifadəsinə görə iki qrupa – ismi xəbərlərə və feili xəbərlərə bölünür. Nisbət cəhətdən ismi xəbərlərdən daha çox feili xəbərlərə rast gəlirik. Dilimizin tarixi inkişafı göstərir ki, hər iki qrupdan olan xəbərlər dilimizdə geniş surətdə işlənmişdir. Hər iki qrup xəbərlər vəzifə, məna və morfoloji quruluşuna görə qədim olub, müasir ədəbi dilimizdən fərqlənmirlər. Bu və ya digər bir nitq hissəsi xəbər kimi işləndiyi zaman mövcud qanunlara tabe olmuşdur.”²

Tamamlıq hətta qədim türk yazılı abidələrinin dilində də indiki funksiyasını yerinə yetirmişdir. Ə.Şükürlü bu haqda yazır: “Qədim Türk yazılı abidələrində cümlənin baş üzvlərini semantik cəhətdən aydınlaşdıran, izah edən tamamlıqların cümlədə yeri və qrammatik vəzifəsi indiki türk abidələrində işlədilən tamamlıqlarla tam eyniyyət təşkil edir. Göytürk yazılarında rast gəlinən tamamlıqları müasir dilçiliyin tələbləri baxımından vasitəsiz və vasitəli olaraq iki yerə ayırmaq olar”.³

Müəllifin bu fikrini H.Mirzəzadə 40 il əvvəl belə ifadə etmişdi: “Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən birini tamamlıqlar təşkil edir. Cümlə daxilində tamamlığın yeri, sabitliyi, ifadə vasitələri, nəhayət, morfoloji xüsusiyyətlərinin tarixi aspektdə öyrənilməsi, eyni zamanda sintaktik quruluşunun keyfiyyətcə yaxşılaşmasının aydınlaşdırılması əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Nəzərdən keçirdiyimiz yazı abidələrinin dilində tamamlıq bir cümlə üzvü kimi sabit qalmış müəyyən nitq hissələri ilə də ifadə edilmişdir; lakin bəzən cümləni formalaşdıran xəbərin tələbinə baxmayaraq, sintaktik əlaqə zəifləmişdir”.⁴

H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində işlənən təyinlər haqqında yazır ki, yazı abidələrinin dilindən aydın olur ki, təyin vəzifəsində cümlədə iştirak edən bu və ya başqa bir nitq hissəsi müasir ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi növü ilə hər cəhətdən eyniyyət təşkil edir. Bu sahədə nəzərə çarpan cüzi bir fərq ancaq özünü lüğət tərkibində göstərir.⁵

¹ Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: 1959, s. 117

² Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, s. 59

³ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, s. 184

⁴ Mirzəzadə H.İ. // XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili (üçüncü məqalə). ADU Elmi əsərləri, Ədəbiyyat və dil seriyası, 1963, № 6, s. 31-37

⁵ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, s. 82

Keçən əsrin ortalarında türk dillərinin sintaksisi üzərində çoxlu mübahisələr olurdu. Bu mübahisələrin kökü onda idi ki, bəzi rus alimləri belə bir iddia irəli sürüdürlər ki, sovet elmində müxtəliflik ola bilməz. Hətta görkəmli türkoloq N.K.Dmitriyev dillər üçün ümumi meyar təklif edirdi. Yəni rus dilində mürəkkəb cümləyə yanaşma meyarı başqa dillər üçün də əsas olmalıdır. Ona görə də yazırdı: “Rus budaq cümlələri üçün bir, başqırd dili üçün ayrı normalar müəyyənləşdirmək qəribə olardı”.¹

N.Dmitriyevin türk dilləri və xüsusilə, Azərbaycan dili haqqındakı səhv mövqeyini vaxtında tənqid etməmişdilər. Belə ki, o, Azərbaycan dilində həl kateqoriyasını rus dili qanunları ilə qiymətləndirmiş və ümumi kateqoriya hesab etmişdi. Buna görə də, 1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olduğunu göstərmişdi.² Bu məsələdə N.K.Dmitriyevi tənqid etmək əvəzinə, onu “Azərbaycan dilinin mahir bilicisi” adlandırırdılar.³

N.Dmitriyev: “Oğlu bizim məktəbdə oxuyan qoca bazara getdi” cümləsini rus dilinə tərcümə edir: “Старик у которого сын учится в нашей школе, ушел на базар” şəklinə salır və baş cümlə olaraq “Старик ушел на базар” какой старик? “у которого сын учится в нашей школе” isə təyin budaq cümləsi olur. Halbuki bu, Azərbaycan və bütün türk dillərində budaq cümlə yox, feili sifət tərkibidir. Hadi Mirzəzadə dilimizin tarixində mürəkkəb cümlə problemini araşdıranda belə bir çağqın şərait var idi. Alim belə qarışıqlıq içərisində düzgün elmi mövqe tutmuş və budaq cümlələrin müəyyənləşdirilməsində ana dilinin təbiətindən çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın bu fəslinin III yarım fəslində H.Mirzəzadənin tabeli və təbəsi mürəkkəb cümlələrin tarixi inkişafı haqqındakı tədqiqatları təhlil edilir.

H.Mirzəzadə tabeli mürəkkəb cümlə haqqında yazır: “Müxtəlif dövrlərin ədəbi dilini xarakterizə edən əsərlərin dilini nəzərdən keçirdiyimiz zaman tabeli əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb cümlələrdə aşağıdakı mənə əlaqələrinin olduğunu görə bilərik: qarşılaşdırma, aydınlaşdırma bölüşdürmə, səbəb-nəticə, zaman (ardıcılıq da daxil olmaqla), müqayisə-bənzətmə.”⁴ Müəllifin fikrinə görə, Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində

---

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., 1948, с. 202

² Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: АМЕА nəşri, 1951, s. 94

³ Ширалиев М.Ш. Н.К.Дмитриев и азербайджанское языкознание. В кн.: Структура и история Тюркских языков. М.: Наука, 1971

⁴ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU nəşri, 1990, s. 342

bağlayıcısız cümlələrin geniş yayılması, hər şeydən əvvəl, onunla izah edilir ki, mürəkkəb cümlənin ilk yaranması prosesində sadə cümlələr yanaşma əlaqəsi əsasında məntiqi mənanın tələbinə əsaslanmış, ayrı-ayrı hissələr bir bütövlük təşkil etmişdir. Bu zaman qrammatik-leksik vasitələrə nisbətən, daha çox intonasiyaya diqqət verilmişdir.¹

H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixini izləyərək tabeli mürəkkəb cümlə haqqında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, tabeli mürəkkəb cümlə və ona xas olan müxtəlif budaq cümlələr dilimizdə çox geniş miqyasda işlənmişdir. Belə cümlələr hətta zaman keçdikcə öz əsilliyini, təbii quruluşunu mühafizə edib saxlamışdır. Tabeli cümlənin komponentləri ayrı-ayrı sərbəst cümlələr olsalar da, tabelilik əlaqəsi nəticəsində bir məzmun vəhdəti altında birləşirlər. Burada aparıcı cümləyə baş cümlə, asılı olan, baş cümləyə müəyyən münasibətlə bağlı olan cümləyə isə budaq cümlə deyilir. Tabeli mürəkkəb cümlənin eyni hüquqlu tərkibi hissəsini təşkil edən budaq cümləyə, sadəcə olaraq, izah edən, aydınlaşdırıcı bir üzv kimi baxmaq doğru olmazdı; çünki budaq cümlə baş cümləni izah edərkən başlıca olaraq onu müəyyən bir cəhətdən konkretləşdirir, cümlə üzvləri qarşısında duran şərtləri onlardan tələb edir.²

H.Mirzəzadə tabeli mürəkkəb cümlələr haqqındakı tədqiqatlarını belə yekunlaşdırır: Yazılı abidələrin dilini nəzərdən keçirdiyimiz zaman aydın olur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, tarixən də budaq cümlələr üç münasibətlə baş cümlə ilə birləşir: a) bir qrup budaq cümlələr baş cümlədə iştirak etməyən hər hansı cümlə üzvünün yerində işlənərək, onu əvəz edir. Belə cümlələr, bir növ, vəzifə etibarını ilə cümlə üzvünə oxşayır, onun suallarından birinə cavab verir, lakin quruluş etibarını ilə ondan tamamilə fərqlənir. Abidələrin dilini izlərkən budaq cümlənin hər hansı bir cümlə üzvünün əvəzedici kimi işlənməsinin qədim tarixə malik olduğu nəzərə çarpır. Bu isə, öz növbəsində, tabeli mürəkkəb cümlələrin vaxtı ilə sərbəst surətdə yanaşma əlaqəsi nəticəsində əmələ gəlməsini də söyləməyə əsas verir; b) ikinci qrup budaq cümlələr daxili münasibətlərinə görə, birincilərdən fərqlidir. Burada baş cümlənin tərkibində budaq cümlənin əvəzedicisi işarə əvəzliyi faktiki olaraq iştirak edir. Məsələn: *Biz ol quşur ki, dam danəmizdir.* (Xətai); *Hakim oldur ki, anın olmaya zatində təmə* (Füzuli). Bu cümlələrdə ol və oldur əvəzlilikləri öz real məzmununu budaq cümlədə tapmışdır; c) üçüncü qrup budaq cümlələrdə baş və budaq cümlə

¹ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU nəşri, 1990, s. 34

² Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, s. 136

yanaşma əsasında sintaktik əlaqəyə girir. Burada iki komponenti bağlayıcı birləşdirir.¹

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsindəki elmi qənaətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. H.İ.Mirzəzadə ədəbi və tarixi materiallar əsasında dilimizin fonetik və qrammatik quruluşuna aid ilk sistemli araşdırma aparmış, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası və tarixi fonetikasını ilk dəfə o yaratmışdır.

2. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin möhkəm bir qrammatik quruluşa malik olduğunu sübut etmiş, dilimizin türksistemli dillər içərisində özünəməxsusluğu ilə seçildiyini və eyni zamanda, onlarla müştərək cəhətlərə malik olduğunu göstərmişdir. Müəllif qeyd edir ki, dillər inkişaf etdikcə onlar arasındakı müştərək cəhətlər də azalır. Alim dilimizin qrammatik quruluşunun inkişafını onun iltisafılığı ilə əlaqələndirməkdə haqlı idi.

3. H.Mirzəzadə, haqlı olaraq, belə hesab edirdi ki, Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək üçün ən tutarlı mənbələrdən biri dilimizin dialektləridir. Buna görə də, 1961-ci ildə “İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr” adlı irihəcmli bir məqalə yazdı. Burada alim Azərbaycan dilinin tarixi ilə İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dilini bütün səviyyələrdə müqayisə edir və sübut edir ki, Ərbil, Mosul, Kərkük dialektləri məhz Azərbaycan dilinin dialektləridir.

4. H.Mirzəzadə təsdiq etdi ki, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında XVI əsr abidələri xüsusi yer tutur. Bu sahədə ən böyük xidmət dahi Füzuliyə aiddir. Alim M.Füzulinin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı rolunu çox düzgün qiymətləndirmişdir. H.Mirzəzadə M.Füzuli dilinin İraq-Kərkük dialekti ilə eyni olduğunu sübut etmişdir.

5. Azərbaycanda üslubiyyat sahəsində, demək olar ki, ilk addımı H.Mirzəzadə atmaqla dilçiliyimizdə üslubiyyatın əsasını qoymuşdur.

6. H.Mirzəzadə keçən əsrin 60-cı illərində üç böyük məqalə yazaraq cəsarətli addım atmış, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili, onun varlığı və saflığı uğrunda gedən mübarizədə mütərəqqi qüvvələrin mövqeyini müdafiə etmişdir.

7. Hadi Mirzəzadə sübut etmişdir ki, Azərbaycan dili möhkəm bir qrammatik quruluşa malikdir və onun sabitliyi, orijinallığı morfoloji səviyyədə də özünü göstərir.

8. Alim Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi haqqında araşdırmalar

---

¹ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU nəşri, 1990, s. 352-353

apararkən müasir və tarixi sintaksis arasındakı fərqləri böyük dəqiqliklə nəzərə almışdır.

9. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi üzrə ən mühüm problemləri araşdırmışdır. Bunlar aşağıdakılardır: 1) söz birləşməsi və cümlə; 2) sadə cümlə sintaksisi; 3) mürəkkəb cümlə sintaksisi; 4) tabeli və tabesiz cümlələr.

10. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının yaradıcısı olaraq H.Mirzəzadə Azərbaycan dili tarixi sahəsində görkəmli alim, Azərbaycan dilçiliyi tarixində isə məhsuldar və səriştəli tədqiqatçı kimi tanınmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və məruzələrində ifadə edilmişdir:

1. $\sqrt{+yu(yu)}$ modelli feili bağlamalar prof. H.Mirzəzadənin tədqiqatında (başqa dillərlə müqayisədə) / Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 28 may 2014, s. 249-251.
2. Şüurdakı dəyişikliklərin dildə təzahürü cəmiyyət inkişafının təzahürü kimi (H.Mirzəzadənin əsərləri əsasında) / Beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans. Bakı, 25-26 noyabr 2014, ADU nəşri, s. 213-214
3. Prof. H.Mirzəzadənin araşdırmalarında nəqli keçmiş (digər oğuz qrupu dillərlə müqayisədə // Dil və ədəbiyyat məcmuəsi, 2014, №1, s. 91-96.
4. Prof. H.İ.Mirzəzadənin elmi fəaliyyəti Azərbaycançılıq işığında // Elmi xəbərlər, Bakı: 2014, № 2, s. 76-81
5. Формирование исторической грамматики в Азербайджанском языкознании // Полтавского национально Педагогического Университета им. Короленко. Филологічні науки, 2015, №20, s.139-144
6. H.Mirzəzadə Azərbaycan dili tarixi qrammatikasının yaradıcısıdır / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin keçirdiyi elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı, 2015, I cild, s.4 09-411
7. H.Mirzəzadə və bədii üslub məsələləri // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. 2015, №5, s. 62-68
8. Hadi Mirzəzadə və Azərbaycan dilinin sintaksisi problemləri // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, 2015, №7, s. 91-96
9. Hadi Mirzəzadə və dilimizin başqa ölkələrdəki taleyi problemi // BDU, Dil və ədəbiyyat, 2015, № 3(95) s. 27-30

**Проблемы истории Азербайджанского языка в научной
деятельности Г.И.Мирзаде**

РЕЗЮМЕ

Представленная к защите диссертационная работа посвящена к проблемам истории Азербайджанского языка в научной деятельности одного из крупнейших представителей Азербайджанского языкознания Гади Мирзаде.

Исследовательская работа состоит из введения, трех глав, выводов и списка цитированной литературы.

Во вводной части диссертации обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, указываются научная новизна, определяются теоретическая и практическая значения и научные положения, внесенные к защите, даются сведения о методах исследования, об апробации и о структуре диссертации.

В первой главе, которая называется «Г.Мирзаде и проблемы истории Азербайджанского языка», рассматриваются вопросы исследования Г.Мирзаде в области истории Азербайджанского языка XVI века, выявляются заслуги Г.Мирзаде в создании исторической фонетике нашего языка, разбираются мысли Г.Мирзаде о художественном стиле, рассматриваются труды по вопросам чистоты Азербайджанского языка.

Вторая глава диссертации называется «Г.Мирзаде и создание исторической морфологии Азербайджанского языка». В данной главе автор диссертации выражает свои отношения к взглядам Г.Мирзаде о структуре нашего языка и подвергает анализу взгляды посвященные исследованию ученого в области истории развития основных и вспомогательных частей речи.

Третья глава диссертации посвящена проблемам «Г.Мирзаде и создание исторического синтаксиса Азербайджанского языка». В этой главе анализируются теоретические положения ученого в области словосочетаний и их отношения к предложениям, исследуются исторические заслуги Г.Мирзаде в определении развития синтаксиса простого и сложного предложения.

В заключительной части диссертации обобщаются научные выводы достигнутые в процессе исследования.

**Azerbaijan Language History Problems in prof. H.I.Mirzazadeh's
Scientific Activity**

SUMMARY

The thesis submitted for the defence is devoted to the problems of the Azerbaijan language history in scientific activity of one of the greatest Azerbaijan language representatives, namely, H.M. Mirzazadeh. The research paper consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of the cited literature.

In the introductory part of the thesis the subject actuality is substantiated. There are determined investigation aims and tasks, also practical and scientific meanings and positions involved in the defence are defined in it, and there is given information about investigation techniques, about trial, and about thesis structure.

In the first chapter which is called "H.Mirzazadeh and history problems of the Azerbaijan language" there are considered H.Mirzazadeh's investigation problems in the field of the Azerbaijan language history of the XVI century. There are discovered H.Mirzazadeh's deserves in the creation of our language historical phonetics. There are analysed H.Mirzazadeh's thoughts about fiction style. There are taken into consideration H.Mirzazadeh's works about the Azerbaijan language purity problems.

The second chapter of the thesis is called "H.Mirzazadeh and the Azerbaijan language historical morphology creation". In this chapter the author expresses her relationship to the H.Mirzazadeh's points of view about our language structure and she subjects for the analysis in the field of development history of the main and auxiliary parts of speech.

The third chapter of the thesis is devoted to the problems of "H.Mirzazadeh and the Azerbaijan language historical syntax creation". In this chapter there are analysed the scientist's theoretical positions in the field of word combinations and their relationship to the sentences. There are investigated H.Mirzazadeh's historical deserves in the syntax development definition of the simple or complicated sentences.

In concluding part of the thesis there are summarized the scientific conclusion achieved in the process of research.

Çapa imzalanmışdır: 18. X. 2017

Formatı: 60x90, 16/1, həcmi: 1.3 ç/v.

Tiraj: 100, sifariş № 37

NDU-nun “Qeyrət” nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

НАЗАКЕТ ГУСЕЙНБАЛА КЫЗЫ МАМЕДОВА

**ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
В НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Г.И.МИРЗАДЕ**

5706.01 - Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

Нахчыван -2017

27

